

Ірина МЕЛЬНИЧУК,
orcid.org/0000-0002-5146-9453
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української філології
Маріупольського державного університету
(Київ, Україна) *i.melnychuk@mdu.in.ua*

Анастасія КУЧМА,
orcid.org/0009-0009-0783-0617
студентка II курсу магістратури факультету філології та масових комуїнікацій
Маріупольського державного університету
(Київ, Україна) *akuchma29@gmail.com*

МИСТЕЦЬКИЙ ДИСКУРС У ХУДОЖНЬОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНСЬКОГО ДЕКАДАНСУ

Декаданс як конкретно-історичний факт постав у другій половині XIX ст., зокрема у Франції, де вперше було застосовано цей термін на позначення нових художніх тенденцій, які заперечували позитивістські доктрини у мистецтві. Утверджувалися і нові концептуальні підходи до осмислення людини та суспільства, індивіда та юрби під впливом філософії Артура Шопенгауера, Карла Маркса, Фрідріха Ніцше та психоаналізу Зигмунда Фрейда.

Усім творам декадентського мистецтва властива установка на епатаж читачів. З цією метою письменники використовують парадокс, символ, еротичу, культ чуттєвих насолод, містицизм. Письменники-декаденти шукають нових, незвичайних поєднань слів, щоб читач міг розмірковувати цілими тижнями про значення слова, водночас точно і розпливчате.

Характерна тематика та іконографія декадансу – теми розкладання та смерті, образи «фатальних» жінок, символіка рослин, дорогоцінного каміння, тварин, образ андрогіну, мотив сну, звернення до східної та середньовічної містики, легенд та фантазій.

Якщо європейський декаданс має наукове підґрунтя, то тема українського декадансу зрідка береться до уваги науковців. Перші спроби теоретичних узагальнень на тему декадансу з'являються в українській науці водночас з утвердженням цього феномену наприкінці XIX–XX ст. Найчастіше ці праці несуть негативний та осудливий характер стосовно декадансу в українській літературі. Наразі ця тема все рідше використовується в дослідницьких цілях і не має комплексного наукового обґрунтування.

У статті досліджено декаданс як літературний напрям межі XIX–XX ст., з погляду художньої та літературно-критичної рецепції, роль мистецтва в європейському декадансі, розглянуто український декаданс та його характеристики як художнього напрямку, зв'язок між європейським та українським декадансом.

Теоретичне значення досліджуваних матеріалів полягає у можливості використання її результатів у подальших дослідженнях художньої культури та літератури межі XIX–XX ст.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що матеріали дослідження створюють підстави для подальшого вивчення складної природи українського декадансу; розробки лекційних та практичних курсів з історії української та зарубіжної літератур; спецкурсів і спецсеминарів з історії української літератури кінця XIX – початку XX ст.; написання курсових і дипломних робіт; а також як допоміжне джерело щодо аналізу художньо-естетичних модусів української літератури.

Ключові слова: декаданс, мистецький дискурс, *fin de siecle*, ніцшеанство, сублімація.

Iryna MELNYCHUK,
orchid.org/0000-0002-5146-9453
Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of Ukrainian Philology
Mariupol State University
(Kyiv, Ukraine) i.melnychuk@mdu.in.ua

Anastasiia KUCHMA,
orcid.org/0009-0009-0783-0617
student of the 2nd year of the master's degree at the Faculty of Philology and Mass Communications
Mariupol State University
(Kyiv, Ukraine) akuchma29@gmail.com

ART DISCOURSE IN THE ARTISTIC SPACE OF UKRAINIAN DECADENCE

Decadence as a concrete-historical fact appeared in the second half of the 19th century, in particular in France, where this term was first used to denote new artistic tendencies that denied positivist doctrines in art. New conceptual approaches to the understanding of man and society, the individual and the crowd under the influence of the philosophy of Arthur Schopenhauer, Karl Marx, Friedrich Nietzsche and the psychoanalysis of Sigmund Freud were also established.

All works of decadent art are characterized by an attitude to shock the readers. For this purpose, writers use paradox, symbol, eroticism, the cult of sensual pleasures, and mysticism. Decadent-writers look for new, unusual combinations of words, so that the reader can ponder for weeks about the meaning of the word, at the same time precise and vague.

The characteristic themes and iconography of decadence are themes of decomposition and death, images of "fatal" women, symbolism of plants, precious stones, animals, the image of an androgyne, the motif of a dream, references to Eastern and medieval mysticism, legends and fantasies.

If European decadence has a scientific basis, then the topic of Ukrainian decadence is rarely taken into consideration by scientists. The first attempts at theoretical generalizations on the topic of decadence appear in Ukrainian science at the same time as the establishment of this phenomenon at the end of the 19th and 20th centuries. Most often, these works have a negative and condemning character regarding decadence in Ukrainian literature. Currently, this topic is less and less used for research purposes and does not have a comprehensive scientific justification.

The article examines decadence as a literary trend at the turn of the XIX–XX centuries, from the point of view of artistic and literary-critical reception, the role of art in European decadence, examines Ukrainian decadence and its characteristics as an artistic trend, the connection between European and Ukrainian decadence.

The theoretical significance of the researched materials lies in the possibility of using its results in further studies of artistic culture and literature at the turn of the XIX–XX centuries.

The practical significance of the obtained results is that the research materials create grounds for further study of the complex nature of Ukrainian decadence; development of lecture and practical courses on the history of Ukrainian and foreign literature; special courses and seminars on the history of Ukrainian literature of the late 19th and early 20th centuries; writing course and diploma theses; and also as an auxiliary source for the analysis of artistic and aesthetic modes of Ukrainian literature.

Key words: *decadence, art discourse, fin de siecle, Nietzscheanism, sublimation.*

Постановка проблеми. Процеси пошуку, осмислення та накопичення нових художніх ідей і форм, спроби синтезу різних жанрів і видів мистецтва, традицій різних культур, епох і напрямків, що ознаменували межу XIX–XX ст., супроводжувалися кризою системи наукових, етичних і естетичних цінностей. «Символом часу» стає декаданс – перехідне явище, що відбиває «розрив часів».

Декаданс – це напрям у мистецтві на межі XIX–XX століття, який наразі не має детального дослідження та повного тлумачення. У працях науковців неодноразово спостерігається включення декадентських характеристик у розряд модерністських, пізньоромантичних, реалістичних, а інколи навіть заперечення декадансу як

літературної течії. Актуальність дослідження зумовлена потребою більш детального розгляду декадансу як напряму в українському мистецтві кінця XIX – початку XX століття.

Аналіз досліджень. Серед наукових джерел з теми українського декадансу можна виокремити монографію Романа Ткаченка «Поклик Химери». Ця робота розкриває питання авторської свідомості ряду українських письменників межі XIX – початку XX ст., що зазнали впливу занепадницької літератури, в аспектах її художньої та літературно-критичної рецепції. Автор досліджує передумови виникнення українського декадансу, його характеристику як мистецького феномену, художнього напряму та проблему ніцшеанства як форму самосвідомості декадансу.

Автор на початку монографії повідомляє, що: «Не беручи на себе завдання комплексного аналізу декадентства як художньої мови, що також на часі, я волів більше акцентувати художню та літературно-критичну рецепцію цього явища в українській літературі в річищі модерних течій позаминулого століття» (Ткаченко, 2011: 3).

Окрім цієї монографії, на увагу заслуговує дослідження Валентини Нарівської. Визначальною є її стаття «Модуси декадансу – перехідний зміст». У статті розкриваються особливості українського декадансу в контексті перехідної епохи, представленої у системі ідеологічно-художніх модусів європейської культури. Авторка стверджує, що: «... рубіж між ХІХ і ХХ ст. та явища, які заявили про себе у цьому проміжку часу і криються за виразом *fin de siecle*, є перехідними, будучи механізмом становлення-структурування нового в процесі та на базі розвитку минулого» (Нарівська, 2013: 139).

Окремі статті та епістолярна спадщина І. Нечуя-Левицького, І. Франка, С. Єфремова, Л. Українки та інших митців містять цінні зауваження, акценти, нюанси з приводу декадентських віянь у тогочасному літературному процесі. Однак весь цей масив зауваг характеризується термінологічною недиференційованістю, котра зберігалася до другої половини ХХ століття, а також переважно негативним ставленням до досліджуваної теми.

Отже, тема українського декадансу рідко береться до уваги науковців, через що досить потребує більш детального та змістовного дослідження.

Мета статті – дослідити декаданс українських письменників межі ХІХ–ХХ ст., з погляду художньої та літературно-критичної рецепції.

Виклад основного матеріалу. Європа після завершення Франко-пруської війни у 1871 році вступає у тривалий період миру та розквіту. Але цей період стабільності несподівано завершується у серпні 1914 року, коли починається Перша світова війна.

Позитивізм як філософський напрямок залишається впливовим, проте з'являються новітні досягнення в галузі соціальних наук, а саме: марксизм, який економічно обґрунтував неминучість завершення імперіалізму, та ніцшеанство – вчення Фрідріха Ніцше, німецького філософа, який вважав сучасну для нього європейську цивілізацію вже старою та вичерпаною, і з метою вдихнути в неї свіже життя проголосив культ сили, культ «надлюдини».

Карл Маркс, модифікувавши універсальний історизм Гегеля, стверджував, що в основі руху

історії – не метаморфози духу, а боротьба економічних формацій, класів. Розрізняючи загострення конфлікту між буржуазією і пролетаріатом, Маркс обіцяє свого роду Апокаліпсис – насильницьку суспільну перебудову (знищення приватної власності, буржуазної сім'ї, національності тощо) або загальну загибель класів, що борються. Маркс був зацікавлений у літературі й саме звідси виникає бачення у літературі класової боротьби, а письменника у ролі ідеолога, здатного або стати на бік передового класу, викривати «хибну свідомість», або реакційно захищати те, що приречено самим перебігом історії. Декаданс у цьому контексті постає як сумарне позначення глибокого занепаду буржуазної культури на останній, імперіалістичній стадії розвитку капіталізму, максимально можливе відхилення від високої норми.

Ніцше ставить у центр своєї ідеї декадансу кризу історичних форм європейського християнства. Він поширює декаданс не лише на психологію вчинку, політику, фізіологію, а й на літературний стиль, стверджуючи «суверенність» слова. Провідна ніцшеанська ідея про художню особистість як рушій літературного процесу продукувала нове творче мислення – не раціональне, а чуттєве, містичне. Фрідріх Ніцше пропагував ідею про вседозволеність людини, відсутність моралі та переважання неконтрольованого в людях. Саме під його впливом митці рубежу століть протиставляли себе позитивізму ХІХ ст. У центрі літератури висувається ліричний поет – втілення свободи, інтуїції, носій спонтанного слова. Тема особистості, що прокидається від сну до життя, що знаходить у хворобі підстави подолання себе та набуття трагічної радості творчості, перейшли від Ніцше його сучасникам.

І марксизм, і ніцшеанство виходять з того, що суспільство доживає останні дні, і пропонують на зміну або величну утопію комунізму, або індивідуалізму, що стоїть поза мораллю («по той бік добра і зла»).

Третя найважливіша теорія, що виникла на межі століть, була створена віденським психіатром Зигмундом Фройдом. Він запропонував для суспільства абсолютно нову концепцію розуміння процесів мислення людини, засновану на її фізіології. Тим самим Фройд сильно похитнув релігійну парадигму про існування душі й про те, що людина є розумною істотою, яка принципово відрізняється від всього живого на землі. Психоаналіз виник із його клінічної практики як вчення про несвідоме. Фройд відкрив у людині сферу несвідомого, показав її визначальну роль у формуванні окремої особистості, особливо у дитинстві.

Зигмунд Фройд вважав, що все те, що заведено називати «цивілізація», виникло, найімовірніше, завдяки механізму сублімації. На його думку, сублімація (з лат. «заміщати», «підмінити») – це захисний психологічний механізм, який дозволяє безпечно задовольнити потребу у вираженні емоцій (наприклад, у творчості). У роботах Фройда йшлося в основному про лібідо.

Фройд активно доводив, що більшість видатних творів були написані в період, коли їхні автори мали або втрату любові, або якесь життєве розчарування, або неможливість зустрітися з коханою людиною. Саме тоді, на його думку, їхня енергія знаходила вихід у творчості. У творах фантазія домацьовувала те, чого не вистачало у реальному житті.

Фройдизм виявився особливо цікавим для людей мистецтва, але сам Фройд вважав, що пропонує людству нову універсальну філософію.

Новий науково-технічний світогляд призвів до трагічного зламу раніше наявних релігійних парадигм суспільства та пошуку нових ідеалів. Ймовірно, це і призвело до остаточного формування такого напрямку творчо-філософського мислення, як декаданс, близького до того виду, яким ми його знаємо в наші дні.

Отже, декаданс (фр. *décadent* – занепад) – це тип світосприйняття, комплекс умонастроїв, що склався наприкінці XIX століття, котрому характерні хвороблива чутливість, душевна втома й апатія, крайній індивідуалізм і песимізм, прагнення втекти від дійсності.

Предтечами декадансу по праву вважають французьких письменників: Теофіля Готье з його теорією «мистецтва для мистецтва», Шарля Бодлера, який дав у своїй віршованій збірці «Квіти зла» (1857) зразок декадентського стилю, «проклятих поетів» (Поль Верлен, Трістан Корб'єр, Артюр Рембо, Стефан Малларме та інші), чії герої були носіями особливого світовідчуття, братів Гонкурів з їх загостреною чутливістю і витонченістю сприйняття, англійських митців-прерафаелітів (Данте Габріель Россетті, Крістіна Джорджина Россетті та інші), у творчості яких химерно переплітається містика та еротика. Філософськими передумовами декадансу також стала філософія німецького мислителя Артура Шопенгауера та французького філософа Анрі Бергсона.

Декаденти у своїй творчості:

- намагалися подолати християнську мораль;
- заявляли про себе як про крайніх індивідуалістів;
- тяжіли до аристократизму, зневажаючи міщанське та буржуазне;
- мали характерну манірність;

- висували думку про те, що мистецтво знаходиться поза мораллю (звідси й зухвала поведінка, небажання жити буденно).

Зміни у духовному житті Західної Європи позначилися і на українській культурі. За аналогією з європейським, український декаданс був неоднозначним явищем. Найвідоміший прецедент стосується Івана Франка, котрий негативно відреагував на коментар Василя Щурата про декадентство його збірки «Зів'яле листя». Поет наголошував, що меланхолійність його поезії та включення у неї суїцидальних сюжетів має під собою підґрунтя трагічних життєвих подій, а не занепадницькі віяння доби.

В українській літературі XIX – початку XX століття декаданс часто заперечували, бо асоціювали цей тип світосприйняття із розбещеністю та перенасиченням. Однак меланхолійні, зокрема інколи суїцидальні, тенденції простежувались і в літературних творах, і в настроях інтелігенції. У джерелах містяться свідчення, котрі підтверджують відчуття несприятливих часів, що супроводжувалися низкою меланхолійних емоцій у соціумі на зразок апатії, безініціативності, песимізму, меланхолії. Їхнє коріння виводили із надмірного індивідуалізму, громадсько-політичних і національних проблем. Останні не виглядали як стримувальний фактор негативних почуттів, а радше їхнім каталізатором, що простежується у більшості сюжетів літературних творів.

У літературі декадансу переважає утвердження ролі мистецтва та його переваги над реальністю. Основні мотиви письменника-декадента – смуток, розпач, песимізм, розчарування, скарги на безпорадну душу. Акцент на хворобливості та занепаді життя стає улюбленою темою, що трансформується у джерело витончених переживань. Саме це спричинило у літературознавстві тенденцію називати кінець XIX – початок XX ст. періодом переломним, критичним і суперечливим, позначаючи його як рубіж століть, або *fin de siecle*.

Український декаданс продуктивніше відстежувати на матеріалі творчості письменників. Відомими творами у дусі *fin de siecle* є «Valse melancolique» Ольги Кобилянської, «Intermezzo» та «Цвіт яблуні» Михайла Коцюбинського, «Блакитна троянда» Лесі Українки.

Меланхолійні мотиви на українських теренах торкнулися не лише літературних творів. Приватне листування тогочасних видатних українців рясніє описами негативних емоцій. Причини цього явища зумовлені багатьма факторами: від особливостей характеру людини до специфіки доби.

Про роль мистецтва та митця у художньому просторі декадансу свідчить творча доля Марії Башкирцевої – мемуаристки, художниці, публіцистки. Народжена в Україні, вона настільки природно ввійшла у французький світ, що складний процес переходу від пізнього романтизму до декадансу відчула і пережила задовго до того, як він став очевидним для всіх. Марія Башкирцева продемонструвала та передала свій стан у всевітньо відомому «Щоденнику» (1887). Відображені Башкирцевою її власні переживання і моделі життя стали універсальними, через що французи почали називати її «музою декадансу».

Для декадансу характерний потяг до смерті, відчуття краси у процесі вмирання, естетизація незвичайних відчуттів. У новелі М. Коцюбинського «Цвіт яблуні» (1902) автор майстерно зобразив естетику мистецтва декадансу: батько втрачає дитину, але не може припинити думати про красу. В одній людині ведеться боротьба між двома особистостями: батько й митець. Герой поринає у думки про прекрасне, але згадує про реальне: «Я стрепенувсь. Боже. Що зо мною? Чи я забув, що у мене вмирає дитина?» (Коцюбинський, 1902).

Схожий стан митця демонструє картина Клода Моне «Камілла на смертному одрі» (1879). Кілька годин поспіль митець писав портрет покійної дружини. Через роки Моне зізнався своєму другові Жоржу Клемансо: «Я пильно дивився на трагічне вираження обличчя, мимоволі намагаючись установити послідовність, пропорції світла й тіні у фарбах, які смерть наклала на нерухоме

обличчя. Відтінки блакитного, жовтого, сірого і я не знаю ще яких кольорів. Я пізнав це» (Левандовська, 2010: 10).

Усе це лише посилює враження про декаданс як про складне та розмите явище. Цю дискусію можна вирішити двома шляхами. Перший – надати доказів про беззаперечну присутність декадансу в українській літературі. Це слушно, з огляду на різницю провідних рис цього явища на європейських та українських теренах. Інший шлях – визнати його існування, розширивши уявлення про сам декаданс.

Висновки. Підсумовуючи зазначене вище, можемо констатувати, що у кінці XIX – початку XX ст. загальна криза охопила багато сфер життя. Проте ідейні блукання розуму, невпевненість у завтрашньому дні, передчуття наближення історичних і суспільних перетворень хоч і тривожили душі митців, але цим спонукали до пошуку нових ідеалів у творчості. Усі ці аспекти знайшли своє вираження саме у декадансі – специфічному умонастрої кінця XIX – початку XX ст.

Декаданс як художній напрям набуває специфічних рис в українській літературі. Довгий час в Україні декаданс використовували як синонім до модернізму, а в поезії він почав розчинятися в символізмі, який був найпотужнішим напрямком у ранній період модернізму. Тож декаданс вимагає більш детального розгляду з використанням літературних творів та історичних довідок. Лише усвідомивши природу та наслідки цього напрямку, можна наблизитися до його розуміння.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гром'як Р. Історія української літературної критики (від початків до кінця XIX ст.). Тернопіль : Підручники&Посібники, 1999. 224 с.
2. Гундорова Т. «Зів'яле листя» Івана Франка як явище модерної культурософії. Київ : Дивослово, 1996. № 9. С. 9–15.
3. Євшан М. Критика. Літературознавство. Естетика. Київ : Основи, 1998. 658 с.
4. Забужко О.С. Філософія української ідеї та європейський контекст. Франківський період. Київ : Основи, 1993. 126 с.
5. Коцюбинський Михайло. Цвіт яблуні. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=2548> (дата звернення: 14.10.2023).
6. Нарівська В. Д. Модуси декадансу: перехідний зміст. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2013. № 2 (30). С. 136–142.
7. Палітра Клода Моне: до 170-річчя від дня народження Клода Моне: інформаційно-методична довідка / [уклад. Н. Левандовська]. Київ : Київська обласна бібліотека для юнацтва, 2010. 31 с.
8. Ткаченко Роман. Поклик химери: декаданс в українській літературі кінця XIX–початку XX ст. : монографія. Київ : вид-во «Книга», 2011. 134 с.

REFERENCES

1. Hromiak R. (1999) Istoriia ukrainskoi literaturnoi krytyky (vid pochatkiv do kintsia XIX st.). [History of Ukrainian literary criticism (from the beginning to the end of the 19th century)] Ternopil : Pidruchnyky&Posibnyky. 224. [in Ukrainian].
2. Hundorova T. (1996) «Ziviale lystia» Ivana Franka yak yavyshe modernoi kulturosophii. ["Withered leaves" by Ivan Franko as a phenomenon of modern culturosophy] Kyiv : Dyvoslovo. № 9. 9–15. [in Ukrainian].
3. Ievshan M. (1998) Krytyka. Literaturoznavstvo. Estetyka. [Criticism. Literary studies. Aesthetics] Kyiv : Osnovy. 658. [in Ukrainian].

4. Zabuzhko O.S. (1993) *Filosofia ukraïnskoi idei ta yevropeïskyi kontekst. Frankivskyi period.* [The philosophy of the Ukrainian idea and the European context] Kyiv : Osnovy. 126. [in Ukrainian].
5. Kotsiubynskyi Mykhailo. *Tsvit yabluni.* [Apple blossom.] URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=2548>. [in Ukrainian].
6. Narivska V. D. (2013) *Modusy dekadansu: perekhidnyi zmist.* [Modes of decadence: transitional meaning] *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu.* [Scientific Bulletin of Uzhhorod University] № 2 (30). 136–142. [in Ukrainian].
7. *Palitra Kloda Mone: do 170-richchia vid dnia narodzhennia Kloda Mone: informatsiino – metodychna dovidka* [Claude Monet's palette: to the 170th anniversary of the birth of Claude Monet: informational and methodological reference] / [uklad. N. Levandovska]. Kyiv : Kyivska oblasna biblioteka dlia yunatstva, 2010. 31. [in Ukrainian].
8. Tkachenko Roman. (2011) *Poklyk khymery: dekadans v ukraïnskii literaturi kintsia XIX–pochatku XX st.: monohrafiia.* [The call of the chimera: decadence in Ukrainian literature of the end of the 19th and beginning of the 20th centuries: monograph.] Kyiv : vyd-vo «Knyha». 134. [in Ukrainian].